

قلعه های حکمرانان محلی ناحیه زاگرس مرکزی

مؤلفان:

دکتر حسن کریمیان

کاظم امیدی

بنام کسی که خرید از عدم

انتشارات امید مبدع

به انسان عطا کرد فکر و قلب

پاییز ۱۳۹۵

شابک: ۰-۶۷-۷۹۱۵-۹۶۴-۹۷۸: ۱۰۰۰۰۰ ریال

شماره کتابشناسی ملی: ۴۲۲۹۳۰۴

عنوان و نام پدیدآور: قلعه‌های حکمرانان محلی ناحیه زاگرس مرکزی/ مولفان حسن کریمیان، کاظم امید.

مشخصات نشر: تهران: امید مجد، ۱۳۹۵.

مشخصات ظاهری: ۲۰۵ ص.: مصور، جدول، نمودار.

یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۳۷ - ۱۵۷.

موضوع: ایران - قلعه‌ها - منطقه زاگرس

رده بندی دیویی: ۹۵۵

رده بندی کنگره: ۱۳۹۵ ۲ک۴/ز DS۲۱۹۲

سرشناسه: کریمیان، حسن، ۱۳۴۲ -

شناسه افزودن: امید، کاظم، ۱۳۶۸ -

وضعیت فهرست‌رسانی: فیا

قلعه‌های حکمرانان محلی ناحیه زاگرس مرکزی

مؤلفان: دکتر حسن کریمیان، کاظم امید

ناشر: نشر امید مجد

چاپخانه و صحافی: مؤسسه نشاط

تیراژ: ۲۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول، پاییز ۱۳۹۵

قیمت: ده هزار تومان

شابک: ۰-۶۷-۷۹۱۵-۹۶۴-۹۷۸

آدرس: تهران، صندوق پستی ۱۴۶۶۵۱۵۵۸

تلفن: ۲۲۰۶۵۵۶۹

Www.OmidMajd.Com

بنام کسی کافرید از عدم

انتشارات امید مجد

به انسان عطا کرد فکر و قلم

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۴.....	مقدمه
۱۷.....	فصل اول: پیشینه مطالعات باستان شناسانه در زاگرس مرکزی
۲۲.....	فصل دوم: بسترهای جغرافیایی شکلیابی قلعه‌های زاگرس مرکزی
۲۲.....	جغرافیای طبیعی
۲۲.....	کوهها
۲۵.....	دشتهای میان کوهی
۲۶.....	آب و هوا
۲۶.....	شبکه آبهای رون
۲۹.....	پوشش جنگلی و گیاهی
۲۹.....	شبکه‌های ارتباطی
۳۳.....	جغرافیای انسانی
۳۵.....	فصل سوم: بسترهای تاریخی شکلیابی قلعه‌های زاگرس مرکزی
۳۵.....	زاگرس مرکزی در دوران تاریخی
۳۷.....	زاگرس مرکزی در دوران اسلامی
۳۸.....	فرمانروایان زاگرس مرکزی در دوران اسلامی
۳۸.....	حسنویه‌ها (کردهای شبانکاره)
۳۹.....	بنی عناز

۴۰.....	بنی کاکویه
۴۰.....	بنی برقی
۴۱.....	اتابکان لر کوچک
۴۳.....	والیان
۴۷.....	فصل چهارم: انواع قلعه‌ها، پیشینه قلعه سازی و توزیع مکانی قلعه‌های زاگرس مرکزی
۵۱.....	تقسیم بندی قلعه‌ها بر اساس موقعیت جغرافیایی
۵۱.....	قلعه‌های کوهستانی
۵۲.....	قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای
۵۳.....	تقسیم بندی قلعه‌ها بر اساس مالکیت و عملکرد
۵۵.....	پیشینه قلعه و قلعه سازی در زاگرس مرکزی
۵۸.....	توزیع مکانی و زمانی قلعه‌های زاگرس مرکزی
۶۸.....	فصل پنجم: معرفی قلعه‌های حکمران های زاگرس مرکزی و بررسی سازمان فضایی، فرم و عملکرد آنها
۶۸.....	قلعه سرماج
۷۱.....	قلعه فلک الافلاک
۷۶.....	قلعه چنگری
۷۷.....	قلعه منگره
۸۰.....	قلعه رومیان
۸۲.....	قلعه گریت
۸۵.....	قلعه والی
۸۷.....	قلعه میر غلام هاشمی
۸۹.....	قلعه کنجانچم
۹۷.....	فصل ششم: گونه شناسی، مقایسه و تحلیل داده ها با مطالعات GIS
۹۷.....	متغیر ها

نتایج مطالعات میدانی ۹۷

الف) - دشتی یا کوهستانی بودن قلعه‌ها ۹۷

ب) - میدان دید و قلمرو استحفاظی قلعه‌ها ۹۹

پ) - ارتفاع از سطح دریا ۱۰۰

ت) - ارتفاع از محیط اطراف و میزان شیب دسترسی ۱۰۱

ث) - نزدیکی و دسترسی به شبکه‌های آبی ۱۰۲

ج) - دسترسی به شبکه‌های ارتباطی ۱۰۲

نتیجه ۱۰۳

فهرست منابع ۱۰۵

الف: فهرست فارسی ۱۰۵

ب: فهرست غیرفارسی ۱۱۷

پیوسته‌ها ۱۱۸

فهرست اعلام ۱۵۲

پیشگفتار

انسان تنها موجودی است که علاوه بر دفاع غریزی، با اندیشه تامین امنیت به ساخت مستحادثاتی دست می یازد که او و مایملکش را از خطرات مصون دارد. امنیت در برابر حیوانات وحشی، بلایای طبیعی و همنوعان متجاوز تدابیر خاصی را طلب می نماید که از ساده ترین تا پیچیده ترین اقدامات متغیر است. به هر اندازه که جوامع از روستا نشینی به شهرنشینی، کلان شهرها و نرمیابی کشورها تحول یافته، بر پیچیدگی های اندیشه های دفاعی بشر افزوده شده است. همزمان با صمیمیت حکومتی، متولیان امور مذهبی نیز بر دفاع لباسی مقدس پوشیده و آنرا تکلیفی الهی قلمداد کرده اند. عینا بدین سبب است که مشارکت عموم در تامین امنیت جامعه و دفاع از قلمرو زیستی آنها بوجه می یابد.

بی تردید قلعه ها را میتوان نمونه کامل یافته تاسیسات دفاعی ادوار گذشته به حساب آورد. همچنین این تاسیسات را میتوان پر تعداد ترین آثاری به شمار آورد که بر فراز ارتفاعات کشورمان احداث گردیده اند. قلاع کوهستانی نیز خود با توجه به انگیزه سازندگانشان از هم تمایز می یابند. در مقابل فرمانروایان که با اهداف نامرئی امنیت شهرها و شبکه های ارتباطی به ساخت قلعه در ارتفاعات مبادرت می ورزیدند، یاغیان را زنان تنها به منظور حفاظت از خود چنین تاسیساتی را بر می افراشتند. بدین ترتیب، قلعه های حکومتی با پلانی منسجم و مصالح مرغوب و قلعه های غیر حکومتی با پلانی ناهمگون و مصالحی نامرغوب احداث گردیده اند. به هر روی، هر دو گروه از سازندگان، در اندیشه "سلطه بیشتر بر محله پیرامون" و "تسخیر ناپذیری قلعه" با هم اشتراک داشته اند. این امر سبب آن بود تا ارتفاعات البرز و زاگرس بیشترین تعداد از این تاسیسات را در خود جای دهند.

اگرچه تلاشهای باستان شناسان ایرانی و خارجی شناسایی و ثبت تعداد زیادی از این تاسیسات را به ارمغان آورده، لیکن تحقیق مستقلی پیرامون قلعه های مورد استفاده فرمانروایان زاگرس مرکزی به ثبت نرسیده است. قلاعی که هر کدام در تحولات تاریخی منطقه و کشور نقش آفرین بوده و روزگاری فرمانروایان قدرتمندی را در خود جای داده اند، بدین سبب، در پژوهش حاضر تلاش شده تا ضمن تشریح ویژگیهای جغرافیایی این ناحیه،

حکمرانان دوران اسلامی آن نیز معرفی گردند. همچنین با اتکاء به نتایج مطالعات میدانی، ویژگیهای قلاع حکمرانان زاگرس مرکزی احصاء و تحلیل گردیده اند. بخش قابل توجهی از نوشتار حاضر به تعیین حوزه استحفاظی و میدان دید هر قلعه با استفاده از مطالعات جی آی اس (GIS) اختصاص یافته است. با این همه، تردیدی نیست که نوشتار حاضر دارای نواقصی است که جز با راهنمایی دانش پژوهان دلسوز رفع نمی گردد. بدین سبب تقاضای مولفان آن است که با مرحمت، نگارندگان را از رهنمودات ارزشمند خود بهره مند فرمایند.

در این آغاز، بر خود لازم می دانیم تا از کلیه سروران گرانقدری که در گردآوری این اطلاعات راهنمایمان بوده اند، بویژه مردمان خونگرم روستاهای مجاور قلاع مورد مطالعه سپاسگذاری نموده، برایشان طول عمر و سربلندی آرزو نمائیم. همچنین جای آن است تا از جناب آقای دکتر داود دودج، جهت همکاری های مفیدشان در جمع آوری مطالب مربوط به قلعه ها، آقای محمد ... مدیران (مسئول محترم بخش باستانشناسی میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان لرستان) به خاطر در اختیار گذاشتن پرونده های ثبتی آثار لرستان، آقای ذبیح الله چهارراهی، آقای مهندس نقی و خانم طیبه رحیمی جهت کمک در تهیه و تولید نقشه های GIS، و تمامی عزیزانی که در این پژوهش نگارندگان را صمیمانه یاری رساندند سپاسگزاری نمائیم.

کامیابان - امید

رشته کوه های فشرده البرز و زاگرس از دیرباز به عنوان بهترین شاخص در تعیین و شناخت ایالات این سرزمین کهن به شمار می آمدند. موقعیت بارز این دو رشته کوه نه تنها موجب تسهیل در تقسیم بندی جغرافیایی طبیعی سرزمین ایران شده، بلکه موجب گشته تا این منطقه از لحاظ جغرافیای انسانی و سیاسی نیز از فلات مرکزی آن مجزا گردد. این دو رشته کوه همان، به عنوان دیواره های مستحکمی در برابر تجاوزات بیگانگان به این سرزمین ایجابی نقش نموده اند. اگر البرز دسترسی به سرزمینهای شمالی ایران را برای مهاجمان دشواری نمود توده کوهستانی یکپارچه زاگرس نیز همانند قوس عظیمی ماوای مردمانی گردید تا بر سر باختر و جنوب ایران را از تهاجم بیگانگان محفوظ دارند. منابع تاریخی حکایت از آن دارند که پس از هجوم اعراب به ایران، بخش های مرکزی این رشته کوه (زاگرس مرکزی) بین حکمرانان محلی دست به دست می گشته است. مرکز فرمانروایی این حکمرانان قلعه هایی بود که در نقاط سوق الجیشی ساخته شده اند تا هر گونه حرکت مهاجمان را تحت کنترل آورد.

در این رشته کوه ها فرسایش آب های روان، دره های باریک و عمیقی را ایجاد نموده و زمینه ساز ظهور نخستین استقرارگاههای انسانی گشته است (طالقانی، ۱۳۸۲: ۱۵۶) به عبارت دیگر، بلکه دره ها و دشت های میان کوهی این منطقه فرصت نظیری برای اقامت انسان و به کارگیری راههای ارتباطی را مهیا کرده است.^۱ (باربارا هارینگ، ۱۳۸۰: ۱۵) بعلاوه، این منطقه از لحاظ ساختمان طبیعی برای عملیات نظامی بهترین و بی نظیرترین مناطق کشور شمرده می شود؛ زیرا در اینجا نحوه چیدمان رشته کوه های متعدد و معابر محدودی ر بوجود آورده است. به عبارت دیگر، هر یک از کوه های عظیم این منطقه یک موضع استراتژیک را ارائه می دهد^۲ که با حداقل قوا می توان از آن حفاظت کرد (رزق آراء، ۱۳۳۰: ۱۷۹-۱۸۲). این

۱- این منطقه به گواه یافته های باستانی از قدیمی ترین زیستگاههای بشری را در خود جای داده است. این شرایط موجب گشته است تا منطقه در طول تاریخ به واسطه مسیر ارتباطی بین مراکز مهم تمدنی همدان و کرمانشاه با سرزمین خوزستان از اهمیت زیادی برخوردار گردد. بعلاوه پل- ارتباطی بین مراکز با اهمیت سرزمین های غربی به شمار آید.

۲- عینا به همین سبب است که اهمیت به هنگام تهیه تصاویر هوایی محوطه های کهن ایران، ناهمواری های

موقعیت استراتژیک، بستر ظهور حکمرانان محلی، که گاه مستقل از حکومت مرکزی بوده‌اند، را فراهم ساخته است. حکمرانانی که هر کدام در دوره‌ای از تاریخ ایران از فراز قلعه‌های تسخیر ناپذیر بر محدوده‌ای از زاگرس فرمانروایی نموده‌اند. نقش کلیدی این حکمرانان در تامین امنیت منطقه (و کشور) تا بدان حد بود که پادشاهان ایران گاه خود حاکمان زاگرس را منصوب و یا فرمانروایی آنها را مشروعیت می بخشیدند.

با توجه به نقش استراتژیک این قلعه‌ها و جایگاه فرمانروایان زاگرس مرکزی در تاریخ ایران، تلاش گردید تا پس از شناخت کلیه قلعه‌های زاگرس مرکزی، آن دسته که مرکز فرمانروایی حکمرانان محلی بوده‌اند مورد مطالعه باستان شناسانه قرار گیرند. در نیل به این هدف، پس از مطالعه منابع تاریخی، تمامی این قلعه‌ها مورد بررسی سطحی قرار گرفتند. به منظور ثبت اطلاعات این قلعه‌ها، متغیرهایی نظیر ارتفاع آنها از سطح دریا، وسعت میدان دید و متقابلاً قلعه‌ها و محفاظی قلعه‌ها، موقعیت آنها در شبکه ارتباطی و ... در نظر گرفته شد. بعلاوه، در حد امکان نقشه‌های جغرافیایی مختلف خصوصاً نقشه‌های GIS و عکس هوایی موجود برای تحلیل سازمان فضایی و الگوی حاکم بر توزیع مکانی محوطه‌ها استفاده گردید.

پرسش آن بود که نقش این قلعه‌ها در قدرت رسیدن و استمرار حکومت فرمانروایان محلی این منطقه تا چه میزان بوده و سازمان فضایی، توزیع مکانی و زمانی و همچنین الگوی ساخت آنها چگونه بوده و تحت تأثیر چه عواملی قرار داشت؟ پرسش دوم در پی آن بود تا مشخص دارد اهمیت و نقش این قلعه‌ها در به قدرت رسیدن و ادامه حکومت فرمانروایان محلی زاگرس مرکزی چگونه بوده است؟ و آخر آنکه، اسللال و وابستگی قلعه‌های تحت حکمرانی حاکمان محلی نسبت به حاکمان مرکزی تا چه حد بوده است؟

فرض بر آن بود که قرارگیری قلعه‌ها در حد فاصل تمدنهای شرقی و غرب زاگرس و تسخیر ناپذیر بودن آنها سبب گردیده‌اند تا بتوانند به نحو مطلوبی در اعمال حاکمیت فرمانروایان محلی بر منطقه بکار آیند. همچنین فرض گردید که مکان‌گزینی این قلعه‌ها برای فرمانروایان کار محتاطانه‌ای بود که تا حد زیادی استقلال آنها از حاکمیت مرکزی را رقم

می‌زده است. بعلاوه، مسیرهای ارتباطی، موقعیت و متغیرهای جغرافیایی در پراکنش این قلعه‌ها نقش موثری داشتند.

هدف آن بود تا به شناسایی و تعیین توزیع مکانی و زمانی قلاع منطقه در پیشبرد حکمرانان منطقه پرداخته شود. همچنین نقش و جایگاه این قلعه‌ها در حفظ قدرت حاکمان محلی زاگرس مرکزی (آل حسنویه، آل کاکویه و آل عیاز، آل برسق، اتابکان و والیان) مورد مطالعه قرار گیرد و عوامل موثر بر شکل‌گیری و توسعه و سازمان فضایی آنها مشخص و به گونه مناسب و تعیین عملکرد آنها پرداخته شود.